

خلافت نخستین و ریشه‌ی پیدایش شیعه

پدیدآورده (ها) : حاتمی، حسین

کتابداری، آرشیو و نسخه پژوهی :: کتاب ماه تاریخ و جغرافیا :: دی 1387 - شماره 128
از 87 تا 90

آدرس ثابت : <http://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/538806>

دانلود شده توسط : رسول جعفریان

تاریخ دانلود : 07/09/1396

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) جهت ارائه مجلات عرضه شده در پایگاه، مجوز لازم را از صاحبان مجلات، دریافت نموده است، بر این اساس همه حقوق مادی برآمده از ورود اطلاعات مقالات، مجلات و تألیفات موجود در پایگاه، متعلق به "مرکز نور" می باشد. بنابر این، هرگونه نشر و عرضه مقالات در قالب نوشتار و تصویر به صورت کاغذی و مانند آن، یا به صورت دیجیتالی که حاصل و بر گرفته از این پایگاه باشد، نیازمند کسب مجوز لازم، از صاحبان مجلات و مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) می باشد و تخلف از آن موجب پیگرد قانونی است. به منظور کسب اطلاعات بیشتر به صفحه [قوانین و مقررات](#) استفاده از پایگاه مجلات تخصصی نور مراجعه فرمائید.

پایگاه مجلات تخصصی نور

www.noormags.ir

خلافت نخستین و ریشه‌ی پیدایش شیعه

● حسین حاتمی

عضو باشگاه پژوهشگران جوان دانشگاه آزاد، واحد کرمانشاه

خود را پیش از رحلت مشخص نموده بود. این گروه نیز بعدها با عنوان شیعه مشخص شدند. مسأله‌ی وصایت پیامبر و خلافت امت اسلامی از همان آغازین ساعات رحلت پیامبر، عامل تفرقه میان مسلمانان و انفکاک دو گرایش در جامعه‌ی اسلامی برای همیشه از یکدیگر شد. از آن جا که حوادث پیش‌آمده در مسأله‌ی جانشینی پیامبر سرچشمه‌ی بسیاری از رویدادهای بزرگ و سرنوشت‌ساز جهان اسلام بود، موضوعی جالب توجه شد برای پژوهشگران این حوزه. یکی از آثار محققانه‌ای که در این زمینه نگارش یافته است، کتاب *The Succession of Muhammad: a study of early caliphate* نوشته‌ی پروفیسور ویلفرد مادلونگ (Wilferd Madelung)، اسلام‌شناس برجسته‌ی آلمانی است. این کتاب به همت گروه مترجمان بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی با عنوان «جانشینی حضرت محمد (ص): پژوهشی پیرامون خلافت نخستین» در سال ۱۳۷۷ ترجمه شده و در سال ۱۳۸۶ چاپ سوم آن نیز روانه بازار شده است.

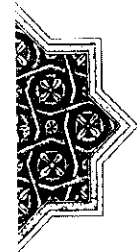
- جانشینی حضرت محمد (ص): پژوهشی پیرامون خلافت نخستین
- ویلفرد مادلونگ
- مترجمان: احمد نمایی؛ جواد قاسمی؛ محمدجواد مهدوی و حیدررضا ضابط
- ناشر: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی، ۱۳۸۶، ۶۰۴ صفحه

بدون تردید مسأله‌ی جانشینی حضرت محمد (ص) به عنوان واپسین پیامبر الهی یکی از بغرنج‌ترین و چالش‌برانگیزترین مباحث تاریخ اسلام است که مجادلات و مشاجرات بسیاری در صدر اسلام میان مسلمانان برانگیخت و تاکنون نیز میان آنان ادامه دارد. به طور مشخص، پس از رحلت پیامبر اسلام (ص)، مسلمانان در قبال مسأله‌ی جانشینی به دو گروه عمده تقسیم شدند. گروهی بر این باور بودند که پیامبر جانشینی برای خود انتخاب نکرد، بنابراین آنان به استناد تأییدات ضمنی منسوب به پیامبر و با استفاده از شورا، ابوبکر بن ابی قحافه را به خلافت برگزیدند. این جریان بعدها به تسنن مشهور شد. و گروهی دیگر که معتقد بودند پیامبر صراحتاً، به‌ویژه در غدیر خم، علی بن ابی طالب (ع) را به وصایت خود انتخاب کرده بود و بدین سان مسأله‌ی جانشینی

مادلونگ در سال ۱۹۳۰ در شهر اشتوتگارت آلمان به دنیا آمد و پس از گذراندن تحصیلات مقدماتی به دانشگاه قاهره رفت و از آن جا لیسانس تاریخ و ادبیات اسلامی گرفت. وی سپس تحصیلات خود را در آلمان ادامه داد و مقطع دکتری خود را زیر نظر اسپولر (SB. Spuler) و اشتروتمان (R. Strothmann) دو تن از اسلام‌شناسان مشهور آلمان، در مطالعات اسلامی از دانشگاه هامبورگ به پایان رسانید. استادیاری مطالعات اسلامی در دانشگاه تگزاس، دانشجویی مطالعات اسلامی و استادی اسلام شناسی در دانشگاه شیکاگو، استادی کرسی Laudian در عربی و مطالعات اسلامی در دانشگاه آکسفورد و تدریس در دانشگاه کلمبیا و عضویت در بسیاری از مجامع بین المللی اسلام‌شناسی نشان-دهنده‌ی تبحر و دانش عمیق وی در اسلام‌شناسی و مطالعات اسلامی است.

این کتاب شامل یک مقدمه، چهار بخش با عناوین «ابوبکر: جانشین رسول خدا (ص) و خلیفه»، «عمر: امیرالمؤمنین، شایسته-سالاری اسلامی شورا و امپراتوری عربی»، «عثمان: خلیفه‌ی خدا و فرمانروایی بنی عبدشمس» و «علی(ع): واکنش بنی‌هاشم نسبت به خلافت» و یک خاتمه و هفت پیوست است. «کفن و دفن رسول خدا (ص)»، «حیرات محمد (ص)»، «همسران و فرزندان عثمان بن عفان»، «همسران و فرزندان حسن بن علی (ع)»، «زمین‌های خالصه‌ی عراقی

از آن‌جا که حوادث پیش‌آمده در مسأله‌ی جانشینی پیامبر سرچشمه‌ی بسیاری از رویدادهای بزرگ و سرنوشت‌ساز جهان اسلام بود، موضوعی جالب توجه شد برای پژوهشگران این حوزه

را متوجه می‌سازد که باید «درباره‌ی ارزش و اعتبار نظریه‌ی مشترک اسلام‌شناسان غربی در مورد جانشینی محمد (ص) تردید روا داریم و برای ارزیابی صحت و سقم آن نگاه تازه‌ای به منابع مربوط بیفکنیم»^۱. وی برخلاف بسیاری از خاورشناسان و پژوهشگران غربی - که غالباً استناداتشان به منابع سنی است - به صراحت بر این باور است که «تا آن‌جا که قرآن افکار محمد (ص) را بیان می‌کند، روشن است که او در نظر نداشت ابوبکر جانشین طبیعی او باشد و نه به انجام این کار رضایت داشت»^۲. وی ابتدا نظریه لامنس (Lammens) را درباره‌ی مثلث قدرت (ابوبکر، عمر، ابو عبیده الجراح) مطرح می‌کند. از نگاه لامنس هدف مشترک و همکاری این سه تن که در زمان حیات پیامبر آغاز شده بود، این توان را به آنان بخشید که خلافت ابوبکر و عمر را پایه‌گذاری کنند^۳. از نظر مادلونگ هرچند لامنس از توطئه‌ای برای کسب خلافت سخن نمی‌گوید اما با معرفی این مثلث قدرت به طور غیرمستقیم به این موضوع اشاره دارد. به نظر لامنس، هدف از این «مثلث قدرت» حذف بنی‌هاشم به‌ویژه علی (ع) از کسب مقام خلافت بود. او سپس از قول کایتانی تصریح می‌کند که در این مثلث، الهام‌بخش اصلی، عمر بوده است^۴. مادلونگ در ادامه‌ی بررسی خود تصریح می‌کند که جایگاه ممتاز حاکمیت بر جامعه‌ی اسلامی، که ابوبکر آن را به قریش اختصاص داده بود، هیچ مبنایی در قرآن نداشت^۵. وی بر این باور است که «ابوبکر هیچ شک و تردیدی نداشت که محمد (ص) یک روزی رحلت خواهد کرد. او به عنوان تاجر و سیاستمداری کامل و حسابگر آرام مکه... با دقت پیشامدهای رحلت محمد (ص) را از پیش مطالعه کرده بود... او بدون تردید، قبل از رحلت پیامبر تصمیم گرفته بود که خلیفه [بعد از او] باشد. او بدون نامزدی از جانب پیامبر تصمیم داشت برای رسیدن به این آرزو، مخالفان قدرتمند خود را از میان بردارد. واضح بود که از اهل بیت محمد (ص)، که در قرآن به آنان مرتبه‌ای بالاتر از سایر مسلمانان عطا شده بود، باید جلوگیری شود تا ادعای خود را پیش نیندازند»^۶. مادلونگ همچنین استدلال می‌کند که این استدلال عمومی مسلمانان سنی و پژوهشگران غربی که علی (ع) به خاطر جوان و بی‌تجربه بودن نسبت به سایر صحابه، مانند ابوبکر و عمر، داوطلبی جدی برای خلافت نبوده،

در زمان عمر^۷، «توضیحی درباب منابع مربوط به بحران در زمان خلافت عثمان» و «موسی بن طلحه و امویان» عناوین پیوسته‌های کتاب است. البته مقدمه طولانی مادلونگ در حقیقت چکیده و عصاره‌ی مباحث و تحلیل‌های او در سراسر کتاب است و بخش‌های چهارگانه کتاب شرح و بسط تاریخی دیدگاه‌های طرح‌شده در مقدمه است. خواننده‌ی آشنا به تاریخ صدر اسلام، با خواندن مقدمه‌ی مادلونگ که خود به تنهایی مقاله‌ای مفصل در مسأله‌ی جانشینی پیامبر است، آشکارا به موضوع او در قبال رویدادهای پس از رحلت پیامبر اکرم (ص) پی خواهد برد. اثر مادلونگ در واقع تحلیلی تاریخ‌نگارانه و نه نظری - کلامی پیرامون اختلافات تشیع و تسنن درباب امر وصایت پیامبر است. همان‌گونه که از عناوین فصول کتاب پیداست، این اثر بیشتر تاریخ خلفای نخستین اسلام پس از پیامبر با مرکزیت بحث جانشینی حضرت محمد (ص)، اختلافات تشیع و تسنن در باب چگونگی انتخاب خلیفه و واکاوی ریشه‌های تاریخی این اختلافات است.

این کتاب آخرین اثر مادلونگ و حاصل بیش از سه دهه تحقیق وی پیرامون مسأله‌ی جانشینی و وصایت پیامبر اسلام (ص) است. هرچند در این کتاب می‌توان مواردی را نشان داد که با باورهای شیعیان امامیه در مورد مسأله‌ی جانشینی پیامبر هم‌خوانی ندارد، اما رویکرد تحلیلی مؤلف نسبت به این مسأله با تکیه بر بسیاری از اصیل‌ترین مأخذ تاریخ اسلام و منابع شیعه، آن هم بر پایه‌ی استناد به آیات قرآن، از امتیازات منحصر به فرد این کتاب و نشان از روحیه‌ی علمی و منصفانه‌ی نویسنده‌ی آن است. مادلونگ در این کتاب، تحلیلی درباره‌ی جانشینی پیامبر ارائه کرده است که متفاوت از نظریات سایر خاورشناسان غربی است. زیرا بیشتر خاورشناسان غربی در بررسی‌های خود تنها به منابع اهل سنت استناد می‌کنند و به شیعه به عنوان فرقه‌ای جدا از اسلام می‌نگرند. اما مادلونگ در تحلیل خود، به منابع شیعه هم توجه فراوانی نشان داده است. او در این اثر به این نتیجه رسیده است که حضرت علی (ع) سزاوار جانشینی پیامبر (ص) بوده است؛ اما دلایل او با دلایلی که شیعیان اقامه می‌کنند متفاوت است. مادلونگ در تحلیل خود از مسأله‌ی جانشینی، ابتدا آشکارا خواننده

کاملاً خلاف واقع و حقیقت است.^۷

آنچه که مادلونگ در برابر تحلیل‌های سایر خاورشناسان تأکید زیادی بر آن دارد و اساس استدلال‌ش را تشکیل می‌دهد، بحث وراثت و خویشاوندی بنی‌هاشم با پیامبر اسلام و نقش و جایگاه آن در مسأله‌ی جانشینی است. دو سجرنامه درختی بنی‌هاشم تا چهار تن از فرزندان امام علی (ع) و بنی عبد شمس تا شش تن از فرزندان عثمان بن عفان که در ابتدای کتاب و پس از پیش‌گفتار مؤلف آمده است، نشان‌دهنده‌ی جایگاهی است که مادلونگ در تحلیل خود از مسأله‌ی جانشینی پیامبر برای پیوندهای نسبی قائل است. وی ابتدا با توجه به آیات قرآنی، نتیجه می‌گیرد که اگرچه قرآن هیچ تصریحی نسبت به مسأله‌ی جانشینی آخرین پیامبر الهی ندارد، اما شامل دستورهای خاصی است در مورد حفظ پیوندهای خویشاوندی و وراثت و نیز داستان‌ها و روایاتی درباره‌ی خلافت پیامبران سلف و خاندان آنان، مطالبی که نمی‌تواند با جانشینی محمد (ص) بی‌ارتباط باشد. از این رو، او به بررسی مفاهیم اهل بیت، آل کسا و واقعه‌ی مباحله می‌پردازد تا نشان دهد که مصادیق این‌ها چه کسانی‌اند. او پس از ذکر اشارات قرآن کریم به مقام خویشاوندان پیامبر، می‌نویسد «این طهارت مقام که خاندان محمد (ص) را از مسلمانان عادی متمایز می‌ساخت، موافق با مقام والای خاندان پیامبران گذشته بود... در آیه خطاب به همسران پیامبر به صراحت به این مقام طهارت اشاره رفته است: در خانه‌های خود بمانید... و از خدا و پیامبر خدا اطاعت کنید. ای اهل بیت، خدا می‌خواهد پلیدی را از شما دور کند و شما را چنان که باید پاک دارد. (احزاب/ ۳۳) در این‌جا منظور از اهل بیت چه کسانی هستند؟ ضمیری که به آنان اشاره می‌کند جمع مذکر است، در صورتی که بخش پیشین آیه به صورت جمع مؤنث است، این تغییر در جنسیت سبب پیدایش روایات گوناگونی شد در خصوص شخصیت‌های مشهور اهل کساء یعنی محمد، علی، فاطمه، حسن و حسین که این بخش دوم آیه را اشاره به آنان می‌دانند. صرف نظر از معنی مشخص آن از نظر شیعه، طبری در تفسیرش به نقل از اکثر روایان این تفسیر را تأیید می‌کند». وی سپس نتیجه می‌گیرد که «منظور از اهل بیت محمد (ص)، آن گونه که با کاربرد آن در زمان خود سازگاری داشت، در

وهله‌ی اول خویشانان نسبی او بودند، مانند بنی‌هاشم که برای حفظ طهارت مقامشان دریافت صدقه بر آنان حرام شده بود و در وهله‌ی دوم همسران پیامبر^۸. مادلونگ در بررسی آیه‌ی مباحله نیز با تأیید دیدگاه شیعه در این زمینه، اهل کسا را مصداق آیه‌ی مباحله می‌داند.^۹ بدین سان، قرآن مقام خاندان پیامبر را هم‌چون جایگاه خاندان پیامبران سلف، برتر از مقام هر مؤمن دیگری قرار داده و آنان را از هر پلیدی پاک گردانیده است. خواننده از این تحلیل مادلونگ به این نتیجه می‌رسد که وی علی (ع) را به خاطر مقام والای خویشاوندی‌اش نسبت به پیامبر، افضل از دیگران برای جانشینی او می‌داند.

بهرغم این موضع، مادلونگ باوری به تصریح پیامبر (ص) درباره‌ی جانشینی علی بن ابی طالب (ع) ندارد و معتقد است که پیامبر در تنظیم برنامه‌ای صحیح برای جانشینی خود کوتاهی کرده است و در توضیح این امر می‌نویسد: «چرا محمد (ص) از تنظیم برنامه‌ای صحیح برای جانشینی خود کوتاهی کرد؟ حتی اگر او فرضاً امیدوار بود که جانشینی از خانواده خود داشته باشد، هر پاسخی به این سؤال ممکن است بر اساس حدس و گمان باشد. یک تبیین ساده‌ی اسلامی آن ممکن است چنین باشد که او در مورد چنین تصمیم خطیری منتظر بود که وحی از جانب خداوند برسد، اما چنین وحیی به او نشد.^{۱۰} مورخان غیرمسلمان شاید بیشتر مایل باشند چنین نظر بدهند که تردید محمد(ص) به این سبب بود که او می‌دانست جانشینی یکی از بنی‌هاشم، با توجه به رقابت‌های دامنه‌دار در بین قبایل قریش برای رهبری و از سویی با توجه به ضعف نسبی بنی‌هاشم ممکن است با مشکلات زیادی مواجه شود.^{۱۱} او حتی درباره‌ی واقعه‌ی غدیر خم نیز چنین اظهار نظر می‌کند که «ظاهراً آن هنگام، موقع مناسبی نبود که علی را به جانشینی خود منصوب کند. احتمالاً محمد (ص) به امید آن که طول عمر او به اندازه‌ی باشد تا یکی از اسباطش را تعیین کند، این تصمیم‌گیری را به تأخیر انداخت.»^{۱۲} در بخش پایانی کتاب، مادلونگ حتی عدم تعیین جانشین را سنت پیامبر (ص) اعلام می‌کند و می‌نویسد که شاید علی (ع) هم بنابه همین سنت، مایل نبود، در زمان خلافت خود جانشینی برای خویش انتخاب کند، هر چند که بالاخره به حسن (ع) وصیت کرد.^{۱۳} بدین سان مادلونگ اگرچه با استدلال‌ات و تحلیل‌هایی متفاوت از باورهای شیعیان، بر وجود نقشه و طرح قبلی برخی از صحابه‌ی پیامبر مبنی بر انتخاب خلیفه و وصی پیامبر بدون توجه به خواست ایشان تأکید دارد، این باور مادلونگ در سراسر کتابش به چشم می‌خورد. او هم‌چنین به استناد خویشاوندی و قرابت نسبی بنی‌هاشم با پیامبر اسلام (ص)، آنان را نسبت به وصایت و جانشینی سزاوارتر از هر کس دیگری می‌داند. اما آن‌چه از نگاه خواننده‌ی عمیق و آشنا به تفاوت‌های اصلی تسنن

اثر مادلونگ در واقع تحلیلی
تاریخ‌نگارانه و نه نظری - کلامی
پیرامون اختلافات تشیع و تسنن
درباب امر وصایت پیامبر است

و تشیع بیش از همه در این کتاب به چشم می‌خورد، فقدان مباحث نظری پیرامون اختلافات بنیادین تشیع و تسنن است. البته همان‌گونه که پیش‌تر گفته شد، کتاب مادلونگ تحلیلی تاریخ‌نگارانه است که بحث جانشینی پیامبر اسلامی (ص) را بر اساس رویدادهای تاریخ صدر اسلام تحلیل کرده است و این‌که چرا و چگونه این رویدادها منجر به شکل‌گیری دو گرایش عمده در برابر مسأله‌ی اساسی وصایت پیامبر گردید. از نگاه تاریخ‌نگارانه‌ی مادلونگ، مسائلی از قبیل عدم صراحت موضع پیامبر در مسأله‌ی وصایت و خلافت، گرایش‌ها و تعصبات قومی - قبیله‌ای، پیوندهای نسبی و خویشاوندی، قدرت‌طلبی و جاه‌طلبی برخی از صحابه‌ی نخستین، حسادت قریش و گروهی از صحابه‌ی بزرگ به بنی‌هاشم، و... مسبب اصلی افتراق و انشعاب در میان مسلمان بر سر امر جانشینی پیامبر بود. اما نکته‌ی در خور توجه آن است که قبل از اختلافات و مجادلات تاریخی، آنچه بیش از همه تشیع را از تسنن جدا می‌کند، دو مفهوم و نظریه‌ی اساسی امامت در تشیع و عدالت صحابه در تسنن است. در نزد شیعیان، نظریه‌ی امامت نه تنها تکلیف جانشین بلافصل پیامبر (ص)، بلکه تکلیف زعامت و قیادت امت اسلامی را برای سال‌های پس از آن نیز روشن کرده بود و مشاجرات و مجادلات تاریخی نمی‌توانست هیچ‌گونه تغییری در مفهوم و مصادیق آن ایجاد کند. هم‌چنین امامت مسأله‌ای نبود که شیعیان آن را پس از رحلت پیامبر (ص) و برای جانشینی ایشان طرح‌ریزی کرده باشند؛ بلکه آنان سرچشمه‌های نظریه‌ی امامت را در قرآن می‌جستند. از سوی دیگر، باورمندان به نظریه‌ی عدالت صحابه، صحابی پیامبر را - از جمله همه‌ی کسانی که در سقیفه بنی‌ساعده برای جانشینی پیامبر تصمیم گرفتند - عادل و از هرگونه خطا و اشتباه مبری می‌دانند و بدین ترتیب، تصمیماتی که در سقیفه برای جانشینی پیامبر گرفته شد در چارچوب این نظریه کاملاً بر اساسی صحیح و عقلانی استوار بود.^{۱۴} اگرچه بحث از این دو نظریه خود پژوهشی عمیق‌تر و گسترده‌تر می‌طلبد، اما اختصاص فصلی مستقل در کتاب مادلونگ به این مبحث قطعاً به غنا و کمال مباحث کتاب می‌افزود.

با این حال، کتاب جانشینی محمد (ص) در نوع خود امتیازات منحصر به فردی دارد که در سایر آثار اسلام‌شناسان غربی به‌ندرت دیده می‌شود. نقد و تحلیل ساختار و متن روایات و اخبار تاریخی با عنایت به تعصبات و اختلافات خاندان‌ها و قبایل و موضع‌گیری‌های سیاسی و دینی و تفکیک و تشخیص فقرات صحیح و سقیم آن‌ها از یکدیگر؛ تمرکز بر بحث جانشینی پیامبر (موضوع اصلی کتاب) و پرهیز از حاشیه‌روی؛ تلاش برای نقد صحیح دیدگاه‌ها و نظرات مسلط اسلام‌شناسان غربی پیرامون جانشینی پیامبر؛ استناد به منابع عمده‌ی

شیعه، خاصه استناد به تحقیقات پژوهشگران معاصر شیعی در مسأله‌ی جانشینی؛ استنادات مکرر به آیات قرآنی در باب مسأله‌ی جانشینی پیامبر(ص)؛ آوانویسی واژه‌های عربی و ارائه‌ی ضبط صحیح اعلام و امکنه و اصطلاحات فقهی و سیاسی و برخی دیگر از تعابیر اسلامی؛ پیوست‌های بسیار مهم و قابل ملاحظه در پایان کتاب؛ کتاب‌شناسی و نمایه‌ی کامل پایان کتاب از جمله محسنات اثر مادلونگ است.

مساعی مادلونگ در شناساندن حقیقت و واقعیت‌های جانشینی و وصایت پیامبر اسلام (ص) در این اثر و سایر آثارش سبب گردید این کتاب در سال ۱۳۷۷ به عنوان کتاب سال جمهوری اسلامی ایران در بخش کتب خارجی برگزیده شود.

برخی آثار ترجمه‌شده‌ی پروفیسور مادلونگ به زبان فارسی:

- مکتب‌ها و فرقه‌های اسلامی در سده‌های میانه، ترجمه‌ی جواد قاسمی، مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۷۵

- فرقه‌های اسلامی، ترجمه‌ی ابوالقاسم سری، تهران: اساطیر، ۱۳۷۷

- «شیعه و معتزله»، ترجمه‌ی احمد آرام. در: شیعه در حدیث دیگران. زیر نظر مهدی محقق (تهران: بنیاد اسلامی طاهر، دفتر دائرة المعارف تشیع، ۱۳۶۲)

- «متون باز یافته‌ی عربی درباره‌ی تاریخ امامان زیدی طبرستان و دیلمان و گیلان»، ترجمه‌ی حشمت مؤید، مجله‌ی ایران‌شناسی، ۱۳۶۹

پی‌نوشت

- ۱ - مادلونگ، ص ۱۹
- ۲ - همان، ص ۲۲
- ۳ - همان، ص ۱۵
- ۴ - همان، ص ۱۸
- ۵ - همان، ص ۸۵
- ۶ - همان، ص ۶۲
- ۷ - همان، ص ۶۳
- ۸ - همان، ص ۳۱
- ۹ - همان، ص ۳۲
- ۱۰ - این موضع مادلونگ درست عکس دیدگاه شیعه در این باره است. شیعیان بر این باورند که خداوند در روز غدیر خم صراحتاً علی (ع) را به وصایت پیامبر منصوب کرد.
- ۱۱ - همان، ص ۳۴
- ۱۲ - همان
- ۱۳ - همان، ص ۴۲۷
- ۱۴ - برای بحث مفصل پیرامون این دو نظریه علاوه بر دو کتاب پراچ «امت و امامت» دکتر شریعتی و «امامت و رهبری» استاد مطهری، بنگرید به: نظریه عدالت صحابه و رهبری سیاسی، احمدحسین یعقوب و دیگران، سازمان تبلیغات اسلامی، تهران، ۱۳۷۲ و نقش امامت در زندگی انسان‌ها، سید حمید فتاحی، دارالتفسیر، ۱۳۷۴

